

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.215.4-053.6(477):355.01

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2023.2.22>**О. Є. Проць**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

О. А. Кліса

здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня
факультету історії, педагогіки та психології
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

У статті досліджено проблеми правового захисту дитини в умовах збройного конфлікту. Розглянуто співвідношення понять «війна», «воєнний конфлікт» і «збройний конфлікт». Виявлено синонімічність цих термінів, оскільки кожен з них позначає збройне протистояння двох (чи більше) суб'єктів, якими найчастіше виступають держави. Підтверджено, що фактично з 2014 року триває війна Росії проти України, хоч і не оголошена у порядку, передбаченому нормами міжнародного права. Встановлено, що російська агресія тягне за собою масові порушення практично всіх прав дитини: права на життя, права на здоров'я, права на розвиток особистості, права на освіту, права на сімейне виховання тощо. Констатовано, що сучасне міжнародне гуманітарне право містить норми, які забезпечують загальний та спеціальний захист людини під час збройного конфлікту. Загальний захист охоплює всіх цивільних осіб, які не беруть участі у збройному конфлікті. Особливого захисту потребують діти як найбільш уразлива соціальна група. Такий захист забезпечується Конвенцією про права дитини 1989 р. та Факультативним протоколом до Конвенції 2000 р. Україна ратифікувала всі міжнародні документи, спрямовані на захист населення, зокрема дітей, під час збройних конфліктів. Досліджено національне законодавство, спрямоване на захист прав дитини в умовах збройного конфлікту. Проаналізовано норми базового Закону України «Про охорону дитинства» та інших нормативно-правових актів. Розглядаються способи захисту внутрішньо переміщених дітей. Акцентовано увагу на шляхах забезпечення права дітей на освіту в умовах воєнного стану. Зазначено, що тимчасове влаштування до дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей передбачається з метою захисту прав дітей, які залишилися без піклування батьків. Наголошено, що всі державні органи об'єднують зусилля для захисту дітей від порушень їхніх прав, для чого створено спеціальний Координаційний штаб із захисту прав дітей в умовах воєнного стану. Підсумовано, що захист дітей в Україні під час збройного конфлікту забезпечується як міжнародними, так і національними нормативно-правовими документами.

Ключові слова: війна, дитина, збройний конфлікт, діти без батьківського піклування, внутрішньо переміщені особи, права дитини.

Постановка проблеми та її актуальність. У Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року, яка має неофіційний статус Світової конституції прав дитини, наголошу-

ється на необхідності особливого піклування та захисту кожної дитини [1]. Це зумовлено тим, що діти є вкрай уразливою соціальною групою, яка самостійно неспроможна забезпечити свій

захист. Як підкреслюється у Факультативному протоколі до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 1 січня 2000 року, особливо страждають діти в умовах збройного конфлікту від його пагубного і широкомасштабного впливу, а також негативних довгострокових наслідків для міцного миру, безпеки та розвитку [2]. Кожна держава повинна прагнути постійного покращення становища дітей без будь-якої дискримінації та забезпечення їх розвитку умовах миру та безпеки. Особливої актуальності ці завдання набули для Української держави ще від початку російської збройної агресії 2014 року, а з моменту російського масштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року постали вкрай гостро. Російський агресор грубо ігнорує норми міжнародного права, внаслідок чого масово порушуються права, свободи та законні інтереси всіх людей й особливо дітей. У зв'язку з цим вважаємо аналіз проблеми захисту дітей під час збройного конфлікту надзвичайно актуальним як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасній юридичній науці активно досліджуються проблеми, пов'язані із розмежуванням понять «війна», «воєнний конфлікт» та «збройний конфлікт» (Я. С. Пилипенко [3], Х. Н. Бехруз [4]). Проблеми захисту прав дітей в умовах збройних конфліктів так само перебувають у центрі уваги багатьох дослідників. Ще 2015 року Н. Опольська у своїй статті розглянула найбільш численні порушення прав дитини в умовах збройного конфлікту [5] Системно досліджує наслідки впливу збройного конфлікту на дітей та особливості забезпечення їхніх прав О. Г. Турченко [6]. Однак з урахуванням злободенності цих проблем, вважаємо за доцільне комплексно охарактеризувати нормативно-правову базу, що слугує Українській державі основою для забезпечення захисту прав дітей під час збройного конфлікту.

Мета статті полягає у тому, щоб охарактеризувати нормативно-правові основи захисту дітей в Україні під час збройного конфлікту, передовсім з'ясувавши, що являє собою збройний конфлікт згідно з сучасним міжнародним правом, в умовах повномасштабної російської агресії.

Виклад основного матеріалу. Здебільшого у науковій літературі терміни «війна», «воєнний конфлікт» та «збройний конфлікт» часто розуміються як синоніми. На думку Я. С. Пилипенка, «спільним для них є суб'єкти (держави

або конфліктуючі сторони всередині держави та застосування зброї), а відмінності пов'язані із мотивами виникнення: для виникнення воєнного конфлікту та війни обов'язковими є політичні мотиви [3, с. 145]. Інакше кажучи, синонімічність цих термінів зумовлена тим, що кожен з них позначає збройне протистояння двох (чи більше) суб'єктів, якими найчастіше виступають держави.

Норми міжнародного права загалом забороняють війни, вторгнення збройних сил держави на територію іншої держави, окупацію, навіть тимчасову, або анексію із застосуванням сили території іншої держави [7]. Однак у сучасному світі є держави, для яких військова агресія виступає способом досягнення своїх цілей, передовсім, це російська федерація.

Як зазначає Х. Бехруз, «для того, щоб конфлікт міг називатися війною, згідно з нормами міжнародного права, одна з його сторін має виступити з офіційним оголошенням війни. Оскільки багато конфліктів проходили без оголошення війни, вони де-юре не кваліфікувалися як війна і, відповідно, практично поняття «воєнний конфлікт» замінив поняття «війна» [4, с. 138]. З цього випливає, що застосування збройної сили однією державою проти іншої позначається поняттям «війна», якщо вона оголошена, якщо ж ні, тоді це, згідно з міжнародно-правовими документами, «збройний конфлікт». Саме тому ми розглядаємо проблему захисту дітей в умовах збройного конфлікту, хоч, де-факто, з 2014 року триває російська війна (щоправда, не оголошена) проти України, кількість жертв якої зростає щодня.

Українська держава дає відсіч агресорові і, крім того, всіма можливими засобами намагається забезпечити захист своїх громадян від наслідків цієї агресії. При цьому особливого захисту потребують діти, оскільки «під час війни порушуються всі права дитини: право на життя, право бути з сім'єю і громадою, право на здоров'я, право на розвиток особистості, а також право на турботу і захист» [8]. Як повідомляє інформаційне агентство «Інтерфакс-Україна, посилаючись на офіс Генерального прокурора, станом на ранок 23 березня 2023 року більше ніж 1405 дітей постраждали в Україні внаслідок повномасштабної збройної агресії РФ. За офіційною інформацією ювенальних прокурорів 465 дітей загинуло та понад 940 отримали поранення різного ступеня тяжкості. Найбільше постраждало дітей у Донецькій області – 446, Харківській – 273, Київській – 125, Херсонській – 94, Запорізь-

кій – 88, Миколаївській – 85, Чернігівській – 68, Луганській – 66, Дніпропетровській – 66» [9]. Це свідчить про те, що війна забирає найцінніше благо дитини – її життя і здоров'я, а також «значна кількість дітей зазнали різного роду насильства» [6, с. 65].

У зв'язку з цим постає питання, які нормативно-правові засоби може використовувати Українська держава для захисту дітей в умовах збройного конфлікту. Сучасне міжнародне гуманітарне право містить систему норм, покликаних забезпечувати загальний і спеціальний захист людини під час збройного конфлікту. Загальний захист стосується всього цивільного населення, що не бере участі у збройному конфлікті, натомість щодо дітей як найбільш уразливої верстви передбачений спеціальний захист. Уразливість цієї групи полягає в тому, що діти можуть залучатися до бойових дій, зазнавати фізичного насильства, сексуальної експлуатації, примушуватися до праці тощо. Саме тому стаття 38 Конвенції про права дитини зобов'язує держави «поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів та стосуються дітей, а також забезпечувати їх дотримання», «вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними» [1].

Універсальні міжнародні стандарти щодо законів і звичаїв війни, які спрямовані на захист усіх жертв збройних конфліктів, закріплюють чотири міжнародні договори під загальною назвою «Женевські конвенції про захист жертв війни» (1949). Заперечення, ігнорування фундаментальних норм, проголошених у цих конвенціях, ставить державу поза межею цивілізованого співтовариства, а дії індивіда кваліфікує як воєнні злочини поряд із агресією, геноцидом і злочинами проти людяності, які вважаються міжнародними злочинами і підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду [10]. У цих міжнародних актах містяться також відповідні норми, які традиційно вважаються мінімальними стандартами захисту прав дітей в умовах збройних конфліктів. Варто зауважити, що свого часу Міжнародний Комітет Червоного Хреста пропагував ідею розробки спеціальної конвенції щодо захисту прав дитини під час збройних конфліктів, однак ця ідея не була втілена в життя.

Як наголошують дослідники, Україна є учасницею всіх вищевказаних міжнародних актів [6, с. 66]. Крім того, регламентує захист дітей

під час збройного конфлікту й українське законодавство. Базовим у цій сфері є Закон України «Про охорону дитинства» (далі – Закон), який передбачає, зокрема, можливість надання дитині статусу постраждалої внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів. Право на отримання цього статусу мають особи, яким під час військових подій не було 18 років (повноліття) та які внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів: 1) отримали поранення, контузію, каліцтво; 2) зазнали фізичного, сексуального насильства; 3) були викрадені або незаконно вивезені за межі України; 4) залучалися до участі у діях воєнізованих чи збройних формувань; 5) незаконно утримувалися, у тому числі в полоні; 6) зазнали психологічного насильства [11]. Такий статус надають дитині органи опіки та піклування за місцем реєстрації дитини як внутрішньо переміщеної особи у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Згідно із Законом, до найгірших форм дитячої праці належать усі форми рабства або практика, подібна до рабства, зокрема, продаж дітей та торгівля ними, боргова залежність, а також примусова чи обов'язкова праця, включаючи примусове чи обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах (ст. 21). Закон забороняє участь дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, включаючи вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання дітей з метою використання у збройних конфліктах інших держав або насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності, а також використання дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, залучення та/або втягування дітей до не передбачених законами України воєнізованих чи збройних формувань, пропаганду війни (ст. 30). Законом на державу покладається обов'язок щодо захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, та дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів (ст. 30-1) та захисту дитини від незаконного переміщення (ст. 32) [11].

Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 року містить визначення поняття «внутрішньо переміщена дитина» – це громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, віком до 18 років, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення

негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [12]. Указаним Законом визначений широкий перелік заходів щодо внутрішньо переміщених дітей, які спрямовані на відновлення їх особистих, соціальних, економічних і культурних прав. У лютому 2023 року кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні зросла та дійшла позначки 7,7 млн осіб, серед яких багато дітей. Діти-ВПО в умовах воєнного стану, окрім загальних прав, мають і додаткові пільги та гарантії, серед яких: право на першочергове зарахування до державних (комунальних) закладів дошкільної освіти; право на безоплатне гаряче харчування у державних і комунальних закладах дошкільної, загальної середньої освіти та інших закладах освіти; право на продовження здобуття певного освітнього рівня; право на отримання грошової допомоги на проживання (за певних умов) та ін. [13].

У 2019 році Україна приєдналася до Декларації про безпеку шкіл (Safe Schools Declaration) [14]. Ідея цієї Декларації полягає в тому, щоб відповідно організована система освіти допомагала захистити дітей від негативних наслідків збройних конфліктів. У 2021 році уряд України затвердив план заходів щодо реалізації вказаної Декларації. Серед основних завдань – запровадження моніторингу нападів на заклади освіти, захист їх від нападів і відновлення в разі пошкодження; забезпечення безперервності навчання, системний підхід та інформаційна підтримка всіх заходів захисту освіти в умовах збройного конфлікту.

Від початку повномасштабної війни система освіти в Україні зазнає надзвичайно тяжких випробувань, зокрема, на серпень 2022 року від бомбардувань та обстрілів постраждало близько двох тисяч закладів освіти, понад 200 з них зруйновано повністю [15]. Однак Міністерство освіти і науки України докладає всіх зусиль для забезпечення права дітей на освіту, створення безпечних умов для здобувачів освіти, вчителів, тому освітній процес відбувається у різних формах: онлайн, офлайн, у змішаному режимі. Однією із проблем, що перешкоджає забезпеченню якості освіти, є тяжкий психологічний стан учасників освітнього процесу. Відзначимо, що на офіційному сайті Міністерства освіти і науки України можна знайти поради психологів, так само ЮНІСЕФ надає практичні рекомендації експертів та інші матеріали з цих питань.

За словами Н. Опольської, «в умовах збройного конфлікту підвищується рівень соціаль-

ного сирітства. Серйозним порушенням права дитини на сімейне виховання є людські втрати у зоні військового конфлікту, оскільки гинуть люди, які мали сім'ї та, відповідно, дітей. Також є багато випадків, коли батьки залишаються на окупованих територіях, а дітей тимчасово відвозять на безпечну відстань до інтернатів, санаторіїв тощо. Це також суперечить принципам сімейного виховання дитини» [3, с. 280].

Дійсно, надзвичайно гострою є проблема влаштування дітей, які внаслідок російської агресії залишилися без батьківського піклування. З одного боку, в ЗМІ та соціальних мережах поширюються заклики до термінового всиновлення дітей, які втратили батьків чи проживали в дитячих будинках поряд з місцями активних бойових дій і були евакуйовані. А, з іншого, це може спричинити ще більше порушень прав дитини. Річ у тім, що в період воєнного стану жодного спрощеного чи термінового усиновлення не існує, воно здійснюється згідно з нормами Сімейного кодексу України [16], являє собою доволі складну і тривалу процедуру, спрямовану, передовсім, на захист прав та законних інтересів самих усиновлених. Наприклад, у регіонах, де тривають активні бойові дії, усиновлення неможливо здійснити, оскільки такі органи, як служби у справах дітей та суди, тимчасово не функціонують повною мірою.

З метою захисту прав дітей, які залишилися без батьківського піклування, Постановою Кабінету Міністрів України від 22 березня 2022 року № 349 внесено зміни до Положення про дитячий будинок сімейного типу. Зокрема, передбачено, що під час дії на території України надзвичайного або воєнного стану до дитячого будинку сімейного типу та у прийомні сім'ї можуть влаштуватися діти, які залишилися без батьківського піклування, на умовах тимчасового влаштування в межах передбаченої граничної чисельності дітей у дитячому будинку сімейного типу та у прийомній сім'ї, відповідно [17].

Отже, в умовах воєнного стану можливе лише тимчасове влаштування таких дітей, які залишилися без батьківського піклування. Варто додати, що в Україні працює спеціальний чат-бот в Telegram «Дитина не сама», розроблений Офісом президента разом із Мінсоцполітики та ЮНІСЕФ для допомоги дітям в умовах війни. Тут можна знайти інформацію про дітей, які залишились без піклування батьків, а також про сім'ї чи окремих людей, які бажають тимчасово прихистити дитину [18].

Відзначимо також, що з метою підтримки та захисту прав дітей в умовах воєнного стану

в Україні створений та ефективно функціонує тимчасовий консультативно-дорадчий орган – Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану [19]. За відносно нетривалий період функціонування Координаційному штабу вдалося чимало зробити для забезпечення захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту.

Висновки. Для України проблема захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту надзвичайно актуальна у зв'язку з російською агресією. Агресор грубо порушує всі права дітей – на життя, здоров'я, особисту безпеку, на освіту, сімейне виховання тощо. У міжнародному праві є низка актів, які спрямовані на захист цивільного населення під час збройних конфліктів, окремі норми яких стосуються захисту прав дитини. Україна, яка ратифікувала практично всі міжнародні договори у цій сфері, зобов'язалася дотримуватися міжнародних стандартів щодо захисту дітей під час збройного конфлікту. Крім того, відповідні норми містить і національне законодавство. Отже, захист дітей під час збройного конфлікту забезпечується за допомогою як міжнародних, так і національних правових інструментів.

Список використаної літератури:

1. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
2. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 01.01.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text
3. Пилипенко Я. С. Демаркація понять «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт» та «війна». *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2017. Вип. 1/2(33/34). С. 143–146.
4. Бехруз Х. Н. Проблема визначення понять «війна» у міжнародному праві / *Права людини в період збройних конфліктів* : зб. матер. Міжнарод. наук.-практ. конференції, присвяч. 25-річчю НУ «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 18 листопада 2022 р.). Одеса, 2022. С. 136–140.
5. Опольська Н. М. Права дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право.* 2015. Вип. 27. С. 278–283.
6. Турченко О. Г., Пилипишина І. І. Забезпечення прав дітей в умовах збройного конфлікту в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2022. № 2 С. 64–69. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.11>.
7. Денисов В. Н. Агресія військова. *Велика українська енциклопедія.* URL: <https://vue.gov.ua/>
8. Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база. URL: <https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/>
9. У результаті російської агресії в Україні загинуло 465 дітей, 940 поранено / «Interfax-Україна». Інформаційне агентство. 23.03.2023. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/899361.htm#>
10. Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року / Уповноважений Верховної ради України з прав людини. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku>.
11. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
12. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>
13. Навчання, харчування, оздоровлення та інше. На яку допомогу можуть розраховувати діти ВПО в умовах воєнного стану / NV.Україна. 23.02.2023. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vpo-ukrajina-2023-derzhavni-pilgi-ta-dopomoga-dityam-pereselencyam-novini-ukrajini-50306042.html>
14. Safe Schools Declaration. URL: <https://www.right-to-education.org/resource/safe-schools-declaration>
15. Освіта України в умовах воєнного стану інформаційно-аналітичний збірник. Київ, 2022. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpned.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analityczbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf>
16. Сімейний кодекс України від 10.01.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
17. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 22 березня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-%D0%BF#Text>
18. Чат-бот «Дитина не сама» – ресурс допомоги дітям у воєнний час / Дрогобицька районна військова адміністрація. Офіційне інтернет-представництво. 05.12.2022. URL: <https://drohobych-rda.gov.ua/news/chat-bot-dytyna-ne-sama-resurs-dopomohy-dityam-u-voyennyu-chas.html>
19. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-%D0%BF#Text>

Prots O. Ye., Klysa O. A. The Legal Framework for the Protection of Children in Ukraine in Armed Conflict

The article examines the problems of legal protection of the child in armed conflict. The correlation of the concepts of “war”, “military conflict” and “armed conflict” is considered. It is confirmed that, in fact, since 2014 there has been a Russian war against Ukraine, although it has not been declared in the manner prescribed by the norms of international law. It is established that Russian aggression entails massive violations of almost all the rights of the child: the right to life, the right to health, the right to personal development, the right to education, the right to family upbringing, etc. It has been stated that contemporary international humanitarian law contains norms providing general and special protection of the human being during an armed conflict. General protection covers all civilians not participating in an armed conflict. Children as the most vulnerable social group need special protection. Such protection is provided by the Convention on the Rights of the Child and the Optional Protocol to the Convention (2000). Ukraine has ratified all international instruments aimed at protecting the population, including children during armed conflicts. The national legislation aimed at the protection of the rights of the child in conditions of armed conflict is examined. The norms of the basic Law of Ukraine “On Protection of Childhood” and other normative legal acts are analyzed. Types of protection for internally displaced children are examined. Emphasis is placed on ways of ensuring the right of children to education under martial law. It is noted that temporary placement in family-type children’s homes and foster families is envisaged with a view to protecting the rights of children left without parental care. It is emphasized that all state bodies combine their efforts to protect children from violations of their rights, for which a special Coordinating Staff for the Protection of Children’s Rights under Martial Law has been set up. It is summarized that the protection of children in Ukraine during the armed conflict is provided by means of both international and national legal instruments.

Key words: war, child, armed conflict, children without parental care, internally displaced persons, child rights.